

TADEUSZ BERNATOWICZ

Warszawa

KOŚCIÓŁ NIEŚWIESKI Z 1581 ROKU

W historii architektury XVI wieku szczególne miejsce zajmuje jezuicki kościół Bożego Ciała w Nieświeżu, najwcześniejszy na północ od Alp przykład recepcji rzymskiego kościoła Il Gesù. Świątynia nieświeska wzniesiona została według projektu Giovanniego Marii Bernardoniego w latach 1586-1593¹. Jednakże wcześniej w tym samym miejscu istniał inny kościół, któremu warto poświęcić oddzielną uwagę.

Pierwszy kościół parafialny w Nieświeżu powstał między 1466 a 1471 rokiem, a jego fundatorem był marszałek króla Kazimierza Jagiellończyka, Mikołaj Niemirycz. Kościół nieświeski należał, obok świątyń w Iszkoldzi (1449) i w Wsielubiu (przed 1471), do największych fundacji sakralnych Niemirycza². Świątynia znajdowała się na placu zwanym Ostrów, na terenie później powstałego zespołu jezuickiego (1586-1599). Wzniesiona z drewna świątynia, o nie znanym obecnie wezwaniu, posiadała bogate uposażenie³. Obiekt mógł być znacznej wielkości, na co wskazywałoby duże znaczenie Nieświeża jako włości gospodarskiej, a od 1492 roku dóbr dziedzicznych Piotra Jana Mondygirdowicza. W 1554 roku właściciel Nieświeża, Mikołaj Radziwiłł „Czarny”, zamienił świątynię na zbór kalwiński. Jego syn i spadkobierca Nieświeża, Mikołaj Radziwiłł „Sierotka”, w 1574 roku ponownie przywrócił katolickie probostwo.

---

¹ J. P a s z e n d a, *Kościół Bożego Ciała (jezuicki) w Nieświeżu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 21(1976), s. 195-216.

² J. O c h m a ń s k i, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie*, Poznań 1971, s. 66.

³ *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, t. 1: 1387-1507, wyd. J. Fijałek, W. Semkowicz, Kraków 1948, s. 438-440. Por. J. J a k u b o w s k i, *Czy istnieli kniaziowie nieświescy?*, „Ateneum Wileńskie”, 1929, t. 1, s. 2; M. M a l c z e w s k a, *Latyfundium Radziwiłłów od XV do połowy XVI wieku*, Warszawa-Poznań 1985, s. 127-128.

W bliżej nie znanych okolicznościach przed 1580 rokiem kościół „upadł i obalił się”⁴.

Przed 1581 rokiem na miejscu świątyni Niemirycza książę Radziwiłł ufundował nowy kościół parafialny, którego wezwanie zostało określone w akcie przekazania go we władanie jezuitom w 1584 roku: „Ecclesiam novam S. Salvatoris et Venerabilis Corporis eius, quam modo Niesvisii pro dicta Societate erigimus a fundamentis”⁵. Budowę rozpoczęto w 1581 roku. Określa to napis: „Pierzi kosczoł nieswizki czo go zru[?]ntu [sic!] złamano, założono w roku 1581”, zamieszczony w „Zbiorze rysunków architektonicznych”, znajdującym się w Kijowie⁶ (il. 1). Fundamenty założono zapewne po powrocie Radziwiłła „Sierotki” z Italii, w której przebywał między jesienią 1580 i kwietniem 1581 roku, w związku z planowaną pielgrzymką do Ziemi Świętej. Drugą postacią związaną z fundacją nieświeską był brat Radziwiłła „Sierotki”, Jerzy Radziwiłł, ówczesnie biskup wileński (1580) i kardynał (od 1583). Musiał on być zaangażowany w skutecznienie budowy kościoła, zarówno z racji administrowania diecezją wileńską, jak i bliskich powiązań rodzinnych z Radziwiłłem „Sierotką”. Na rysunku wspomnianego planu kościoła nieświeskiego widnieje kardynalski kapelusz oraz orzeł z herbami Jerzego Radziwiłła. Pozwala to datować rysunek na lata między 1583 a 1586. Trudno jednoznacznie przesądzić, dlaczego rysunek planu opatrzony został herbem kardynała. Być może miał on służyć jako przykład dla innych kościołów wznoszonych na terenie diecezji bądź stanowić swoistą dokumentację decyzji biskupa o zburzeniu świątyni, aby na jej miejscu mogła być wzniesiona nowa budowla.

Prawie ukończony już kościół Radziwiłł „Sierotka” przekazał jezuitom, sprowadzonym w 1584 roku do Nieświeża⁷. Świątynia ta została zburzona w 1586 roku i na jej miejscu wzniesiono, istniejący do dziś, kościół Bożego Ciała⁸. Przyczyną takiego postępowania – jak to przekonywająco udowadnia J. Paszenda – były zarówno ambicje fundatorskie Radziwiłła, jak i nieodpowiedniość świątyni do zakonnej funkcji.

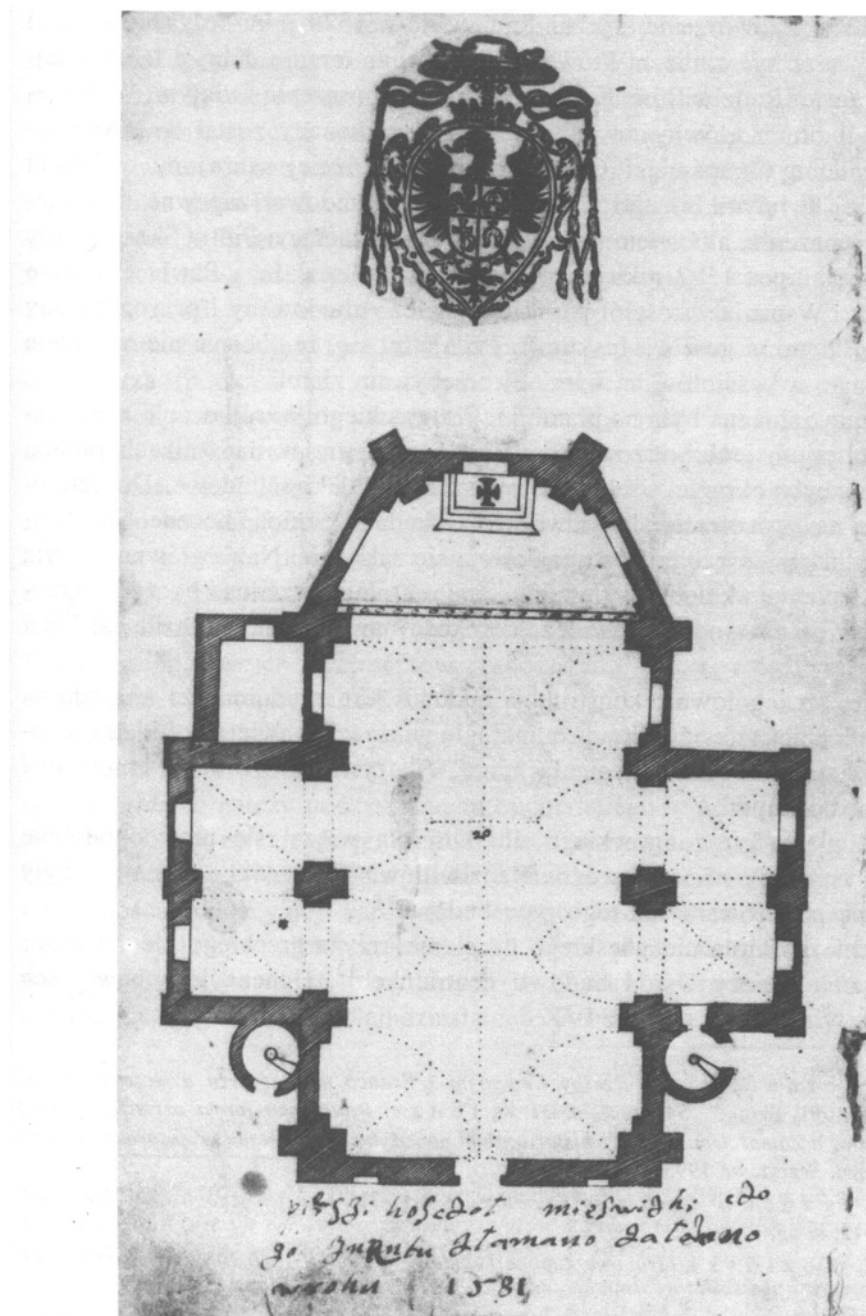
⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Radziwiłłowskie [dalej: AGAD AR], dz. VIII, nr 406, s. 150.

⁵ AGAD AR, dz. VIII, nr 406, s. 32.

⁶ Centralnaja Naukovaja Biblioteka Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie, Otdiel Rukopisov, nr 721 (589). W katalogu biblioteki figuruje tytuł: „Kniga zaključajuščaja v sebe plany, fasady, detalnyje čerteži različnych zdaniij konca XVI v.”. Część rysunków po raz pierwszy opublikowali: T. G a b r u š, G. G a l e n ċ a n k a, *Praviernaja algbraj garmonija*, „Mastactva Bielarusi”, 1990, nr 5, s. 71, il. na s. 73.

⁷ P a s z e n d a, dz. cyt., s. 204.

⁸ Tamże, s. 206.

1. „Plan kościoła parafialnego w Nieświeżu, istniejącego w latach 1581-1586”.
Oryg. CNBANU.

W związku z utworzeniem przez Radziwiłła w 1579 roku ordynacji kościół nieświeski miał być zarazem główną świątynią na terenie dóbr, a także miejscem pochówku Radziwiłłów. Książę zadbał o wyposażenie świątyni. W Wenecji zamówił ołtarz główny św. Krzyża, który wykonany został w 1583 roku przez Girolamo Campagnę i Cesarego Franco. Później ustawiony on został w jezuickiej świątyni Bożego Ciała⁹. Radziwiłł fundował zapewne inne elementy wyposażenia, albowiem budowla wzbudziła zachwyty Piotra Skargi, który w liście z 20 lipca 1582 roku do prowincjała jezuitów Jana Pawła Campano podkreślał: „Wspaniały kościół parafialny świeżo zbudowany i przyozdobiony kosztownościami w guście włoskim [...] zdaje mi się, że obecnie nie na Litwie ale w jednym z kościołów na włoskiej przebywam ziemi”¹⁰.

Świątynia założona była na planie krzyża greckiego, o trójbocznie zamkniętym prezbiterium i bezwieżową fasadą. Na zewnątrz w narożnikach ramion dostawione były okrągłe wieżyczki, mieszczące klatki schodowe. Do cztero-prześłowej nawy otwierały się podwójnymi arkadami ramiona boczne. Na wysokości przęsła przy prezbiterium znajdowała się zakrystia. Nawa główna nakryta została sklepieniem kolebkowym z lunetami, natomiast ramiona boczne – krzyżowym. Na planie podano również szerokość nawy, która wynosiła 20 łokci (ok. 10 m).

Bardziej szczegółowa rekonstrukcja budowli jest utrudniona ze względu na brak innych przekazów źródłowych. Okrągłe wieżyczki zawierające klatki schodowe oraz zróżnicowane sklepienia mogą wskazywać na istnienie empor nad ramionami bocznymi.

Wybór planu krzyża greckiego dla kościoła wiązał się prawdopodobnie z funkcją mauzoleum rodowego Radziwiłłów. Założenia centralne były szczególnie preferowane dla tego typu budowli¹¹.

Założenie kościoła nieświeskiego na planie krzyża greckiego kieruje nasze poszukiwania genezy wśród budowli centralnych¹². Geneza jednonawowych

---

⁹ T. Bernatowicz, *Rzeźby Campagni i Franco w Nieświeżu a wczesny barok*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 54(1992), s. 31-40; tenże, *Rotto jako forma artystyczna*, [w:] *Między Padwą a Zamościem. Studia z historii sztuki nowożytnej ofiarowane profesorowi Jerzemu Kowalczykowi*, Warszawa 1993, s. 109-120.

¹⁰ J. Sygański, *Działalność Ks. Piotra Skargi T. J. na tle jego listów 1566-1610*, Kraków 1912, s. 45.

¹¹ J. Z. Łozicki, *Grobowe kaplice kopułowe w Polsce 1520-1620*, Warszawa 1973, s. 11-17.

¹² Z licznych prac na temat nowożytnych budowli centralnych wymieńmy kilka najważniejszych: R. Wittkower, *Architectural Principles in the Age of Humanism*, London 1952, s. 1-28; S. Mossakowski, *Kościół Sakramentek. Charakterystyka i geneza architektury*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 24(1964), s. 241-250; A. Małkiewicz, *Układ przestrzenny kościoła Gesù w Rzymie. Problem genezy i oddziaływania*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu

kościół krzyżowych wywodzona jest z późnoantycznych martyriów, a pierwsze przykłady znane są z około 400 roku¹³. W średniowieczu układy takie rozprzestrzeniły się na terenie całej chrześcijańskiej Europy. Formę centralną miał pierwotnie kościół Franciszkanów w Krakowie (ok. 1270)¹⁴.

Za najwcześniejsze renesansowe kościoły na planie krzyża greckiego uważa się S. Maria della Pietà w Bibbonie (Vittorio Ghiberti, 1482-1492) i S. Maria delle Carceri w Prato (Giuliano da Sangallo, 1485-1491)¹⁵. Niemniej porównanie kościoła nieświeskiego z wcześniejszymi budowlami centralnymi ukazuje, że jego układ przestrzenny znacznie różni się od typowych kościołów centralnych. Decyduje o tym kilka cech: brak kopuły, kierunkowość przęseł na osi ołtarza (podkreślona jednolitym sklepieniem kolebkowym z lunetami), a także podporządkowanie przestrzeni ramion bocznych wskutek wprowadzenia empor i dwuarkadowego otwarcia się do części centralnej. Koncepcja planu i bryły kościoła zdają się być następstwem rozszerzania programu jednonawowego kościoła poprzez wprowadzenie części transeptowych z emporami.

Projekt kościoła powstał prawdopodobnie w kręgu włoskich architektów związanych z katolicką gałęzią Radziwiłłów: Mikołajem Krzysztofem, Albrychtem oraz kardynałem Jerzym. Wszyscy oni ściśle współpracowali z jezuitami, którzy mieli swoich architektów zakonnych, jak i mogli pośredniczyć w kontaktach z architektami świeckim.

Kościół w Nieświeżu był jedną z najwcześniejszych realizacji potrydenckich w Wielkim Księstwie Litewskim. Właśnie w kręgu fundacji konwertytów-Radziwiłłów widzieć należy początki ruchu budowlanego w architekturze sakralnej. Pewne światło na ten krąg architektów, zapoczątkowujących potrydenckie budownictwo w Wielkim Księstwie Litewskim, rzuciłoby bliższe zbadanie działalności fundacyjnej kardynała Jerzego Radziwiłła. We wspomnianym „Zbiorze rysunków architektonicznych” obok planu kościoła nieświeskiego występują plany świątyń parafialnych w Klecku i Grodnie¹⁶. One również wznoszone były w latach osiemdziesiątych XVI stulecia i podlegały jurysdykcji

---

Jagiellońskiego”, 1970, t. 222 (Prace z historii sztuki, z. 8), s. 28-39; Ł o z i ń s k i, dz. cyt.; H. S a m s o n o w i c z, *Pierwsze konwenty pijarów w Polsce (1633-1648)*. Warszawa, Klimontów, Padoliniec, „Biuletyn Historii Sztuki”, 52(1990), s. 89-97.

¹³ A. G r z y b k o w s k i, *Centralne, gotyckie, jednonawowe kościoły krzyżowe w Polsce*. Forma a „znaczenie”, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 37(1992), s. 107-113 (tamże obszerna literatura dotycząca tej problematyki).

¹⁴ Tamże, s. 99.

¹⁵ W i t t k o w e r, dz. cyt., s. 18-19.

¹⁶ G a r b u ś, G a l e n ċ a n k a, dz. cyt., il. na s. 74.

biskupiej Jerzego Radziwiłła, a ponadto kościół parafialny w Klecku był fundacją jego brata Albrychta¹⁷.

Kościół w Nieświeżu zajmuje również ważne miejsce w działalności fundacyjnej Radziwiłła „Sierotka”. Zamykał on pierwszy etap restytucji sieci parafialnej przez Radziwiłła, charakteryzującej się rewindykacją kościołów katolickich oraz fundowaniem nowych, drewnianych.

Po przejęciu w 1567 roku z rąk stryja Mikołaja Radziwiłła „Rudego” zarządu nad wszystkimi dobrami pozostałymi po ojcu Radziwille-Czarnym Radziwiłł „Sierotka” rozpoczął akcję restytucji sieci parafialnej oraz rekatolizacji poddanych. Działalność tę książę kontynuował już na terenie swojej własności po podziale majątku między braćmi w 1577 roku. W liście z 16 czerwca 1574 roku do biskupa wileńskiego Waleriana Protasewicza Radziwiłł „Sierotka” informował: „[...] do imion swych też kapłany posyłam pomału, a zwłaszcza, iż o nie trudno; posłałem niedawno jednego do Nieświeża teraz posyłam drugiego do Klecka a trzeciego do Miru [...]”¹⁸. W Klecku i Nieświeżu równoznaczne to było z likwidacją zborów kalwińskich.

Równocześnie książę rozpoczął akcję fundacji kościołów w większych miejscowościach, w których nie istniały one wcześniej lub uległy destrukcji podczas reformacji. Ograniczone środki finansowe Radziwiłła sprawiły, że pierwsze kościoły były drewniane. Fundacja takiej świątyni p.w. św. Archaniola Michała miała miejsce już w 1573 roku w miasteczku Świadoście, położonym w dawnym powiecie wilkomirskim. Do nieświeskiej linii Radziwiłłów należała tylko część tych dóbr, które w 1523 roku otrzymała Hanna z Kiszków Radziwiłłowa, żona Jana, kasztelana trockiego (zm. 1522)¹⁹. Następnym właścicielem części Świadościa był Radziwiłł „Czarny”. Restytucja kościoła katolickiego w Świadościu miała szczególne znaczenie, gdyż część dóbr należała do kalwińskiej linii Radziwiłłów: Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” (zm. 1603), a następnie do jego syna (od 1604 r.) Krzysztofa (zm. 1640). Radziwiłłowie birżańscy utrzymywali tam zbor kalwiński. W fundacji Radziwiłła „Sierokę” wspomógł brat kardynał Jerzy Radziwiłł, który w 1596 roku uposażył parafię nadaniem ziemskim²⁰.

Około 1570 roku książę, będący właścicielem Szydłowca w Małopolsce, przywrócił katolikom tamtejszy kościół, zmieniony w 1564 roku przez Radzi-

¹⁷ H. L u l e w i c z, *Radziwiłł Albrycht*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXX/1, Ossolineum 1987, s. 139; A. M i ł o b ę d z k i, *Architektura polska XVII wieku*, Warszawa 1980, il. 840.

¹⁸ *Archiwum domu Radziwiłłów*, (Scriptores Rerum Polonicarum, t. VIII), wyd. M. Szyszko-Bohusz, Kraków 1885, s. 7.

¹⁹ M a l c z e w s k a, dz. cyt., s. 133.

²⁰ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, t. XI, Warszawa 1890, s. 635.

wiła „Czarnego” na zbór²¹. Była to świątynia jeszcze fundacji Jakuba Szydłowieckiego, wzniesiona na przełomie XV i XVI wieku²².

Miasteczko Dubrowa (Dubrowy), w dawnym powiecie mińskim, stała się własnością Radziwiłła „Sierotki” w 1577 roku w wyniku działu dóbr po ojcu²³. Przypuszcza się, że pierwszy kościół parafialny w Dubrowie fundował Jan Radziwiłł, kasztelan trocki (zm. 1522). Mogło to nastąpić między 1513 a 1522 rokiem²⁴. W czasach Radziwiłła „Czarnego” parafia przestała istnieć. Dopiero Mikołaj Krzysztof Radziwiłł w 1576 roku restytuuje parafię, reguluje stan posiadania i funduje nowy, zapewne drewniany, kościół²⁵. W 1728 roku świątynia była już znacznie zniszczona. Spłonęła całkowicie w 1787 roku²⁶. Na tym miejscu Stanisław Marcinkowski, sędzia ziemski, ufundował w 1789 roku nowy, murowany kościół, który w 1868 roku zamieniono na cerkiew.

Pierwszy kościół nieświeski otwiera zarazem całą serię monumentalnych fundacji sakralnych Radziwiłła „Sierotki”, których omówienie należy odłożyć na inną okazję.

Radziwiłł „Sierotka” włączył się do potrydenckiej akcji restytucji katolickiej sieci parafialnej. Odnowa sieci parafialnej należała do najważniejszych zadań, jakie postawiono na Soborze Trydenckim²⁷. Obowiązek ten nałożony został przede wszystkim na biskupów katolickich. Do szczególnie wyróżniających się na tym polu należeli kardynał Jerzy Radziwiłł²⁸ oraz biskup włocławski Hieronim Rozrażewski²⁹.

---

²¹ K. D u m a ł a, *Z dziejów kultury i obyczajów mieszczan Szydłowca w XVI i XVII w.*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach”, 2(1964), s. 218.

²² *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. III: *Województwo kieleckie*, z. 10: *Powiat radomski*, inw. przepr. K. Szczepkowska, E. Krygier, J. Łoziński, Warszawa 1961, s. 42.

²³ M a l c z e w s k a, dz. cyt., s. 117-118.

²⁴ D. Drączkowski i J. Żyskar (*Nasze kościoły. Opis ilustrowany wszystkich kościołów i parafii* [...], t. I: *Archidiecezja Mohylewska*, Warszawa 1913, s. 163) podają rok 1512 jako datę powstania parafii z inicjatywy Jana Radziwiłła. Nie jest to możliwe, gdyż Dubrowy należały do Hanny Kiszczanki, z którą Jan Radziwiłł wziął ślub w 1513 roku.

²⁵ A. C h m a r a, *Dubrowy*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, t. II, Warszawa 1889, s. 204-205.

²⁶ Centralnyj Gosudarstviennyj Istoričeskij Archiv w Mińsku, fond 1781, opis 27, delo 235, k. 1.

²⁷ *Kościół w Polsce. Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce*, t. 2: *Wiek XVI-XVIII*, pod red. J. Kłoczowskiego, Kraków 1970, s. 49-62.

²⁸ F. M a c h a y, *Działalność duszpasterska kardynała Radziwiłła biskupa krakowskiego (1591-1609)*, Kraków 1936, s. 18-21, 23-28.

²⁹ S. L i b r o w s k i, *Biskup Hieronim Rozrażewski jako humanista i mecenas*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 1965, t. 11, s. 228.

Uzasadnienie swojej działalności najpełniej wyraził książę w akcie fundacyjnym kościoła w Świerżniu (1588): „Przypatrując się ojczyźnie naszej miłej, która niedawnych nazbyt czasów od grzesznego i bezbożnego bałwochwalstwa [...] nawrócona a jeszcze nie do końca statecznie w wierze świętej Powszechnej wyćwiczona [...], tedy nie tylko będąc wzruszon wnętrzością miłości przeciwko bliźnim naszym, że tak wiele dusz częścią przez chytrą szatańską zwiedzeni, częścią przez tych, którzy się od nich zbawienia starać mieli zaniedbanie na wieczne zatracenie idą, ale też i czyniąc dosyć memu powołaniu i powinności którem na siebie wziął będąc na pielgrzymowaniu w kościele Jerozolimskim u grobu Pańskiego bronić i rozmnażać chwałę miłego Boga w Kościele jego Świętym powszechnym, tam statecznie za sprawą łaski Bożej przed siebie wziął abym w tych imionach moich, które mi Pan Bóg Wszechmocny z hojnej łaski swej uzyczyc raczył, służbę Bożą jakoby mię najwięcej stawać mogło, rozmnażać”³⁰. Również fundując kościół w Mirze (1599) Radziwiłł podkreślał, że właśnie podczas pielgrzymki do Ziemi Świętej „myśl była to największe staranie abyśmy rozmnożenie wiary Powszechnej, prawdziwej, katolickiej popierali. Za tym budować kościoły i nadawać według przemnożenia naszego usiłowali i usiłujemy”³¹. Ślubowaniu swemu książę Radziwiłł był wierny do końca życia, a efektem było powstanie kilkunastu katolickich świątyń. Swoją postawą gorliwego katolika stworzył w Wielkim Księstwie Litewskim nowy model potrydenckiego magnata. W jego ślady poszli kanclerz litewski Lew Sapieha, hetman litewski Jan Karol Chodkiewicz czy książę Konstantyn Ostrogski.

---

³⁰ AGAD AR, dz. VIII, nr 566, s. 12.

³¹ AGAD AR, dz. VIII, nr 254, s. 27.